Про вивчення предметів суспільно-гуманітарного спрямування

Історія

У 2015/2016 н.р., як і попереднього, на чисельні прохання вчителів країни будуть чинними одночасно дві програми для учнів 5 класів. Це «Історія України. Вступ до історії» (К., Перун. 2005) та «Історія України (Вступ до історії) (К., Видавничий дім «Освіта». 2013). Відтак учителі, які працюватимуть за програмою 2005 р., можуть користуватись підручниками, що вийшли друком у 2010 році: «Вступ до історії України», автори Власов В., Данилевська О., та «Вступ до історії України», автор Мисан В.

Учителі, які оберуть програму 2013 р., користуються підручниками, що вийшли друком у тому ж році: «Історія України» (Вступ до історії), автора Власова В., видавництво «Генеза» та авторів Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., видавництво «Освіта».

Чинною для учнів 6 класів є програма «Інтегрований курс. («Всесвітня історія. Історія України», (Київ. Видавничий дім «Освіта». 2013), а для учнів 7 класів - оновлена програма, розміщена на офіційному web – сайті Міністерства освіти і науки України.

Учні 8-9 класів навчатимуться за програмою «Історія України. Всесвітня історія. 5-9 класи», К., Перун. 2005. Для 10-11 класів академічного рівня та рівня стандарту чинними є програми «Історія України. 10-11 класи» (52 години на рік, 1,5 години на тиждень); для класів історичного профілю чинними є програми «Історія України. 10-11 класи» (140 годин на рік, 4 години на тиждень), (К., Поліграфкнига. 2010). Програми для 10-11 класів зі змінами, внесеними у 2014 році.

Для вивчення всесвітньої історії чинними є програми «Всесвітня історія. 10 - 11 класи (рівень стандарту/ академічний рівень)». Програма розрахована на 35 годин на рік (1 година на тиждень). Для класів історичного профілю чинною є програма із всесвітньої історії, що розрахована на 3-тижневі години (105 годин на рік), (К., Поліграфкнига. 2010 рік).

Усі програми розміщені на офіційному сайті web – сайті Міністерства освіти і науки України.

У 2015/2016 н.р. особливу увагу варто звернути на вивчення історії 7 класу.

Надзвичайно важливою є роль навчального предмета «Історія України» в цілому й, зокрема у 7-му класі, коли закладаються підвалини історичних уявлень майбутніх громадян про давнє минуле українського народу, його мови, культури, ментальних рис характеру, державно-політичного життя, як невід'ємної складової формування європейської цивілізації.

Тому у пропонованій редакції програми з історії України для 7 класу змінено назви розділів. Так, розділ І. «Виникнення та становлення Київської Русі» змінено на «Виникнення та становлення Руси-України». Відповідно по тексту термін «Київська Русь» замінено на «Русь- Україна». Також зазнали змін назви і текст ІІ і ІІІ розділів.

У 7-му класі учні мають отримати базові наукові знання, що слугуватимуть фундаментом формування їх історичної свідомості. Є підстави виокремити кілька смислових блоків, які засвідчують важливість знань з історії України доби Середньовіччя.

Утворена на рубежі VIII-IX ст. Київська держава, названа Руссю, виявилася першим давньоукраїнським державним утворенням подібним до таких же ранньосередньовічних державних утворень у Болгарії, Польщі, Сербії, Хорватії, Чехії… Русь, русини, руси, русичі – це тогочасні назви українців, українського народу, ядро якого формувалося на теренах Київського, Переяславського й Чернігівського князівств. Саме в X-XII ст. завершується становлення основних рис українського народу та його мови, на що акцентується увага в новій редакції програми. На теренах сучасних Білорусі й Росії проходило формування білоруського і російського народів. Спільної для цих трьох народів давньоруської народності не існувало. А відтак держава Русь, що існувала в X – першій половині XIII ст., є середньовічною Українською державою-імперією, на теренах якої проживало понад 20 етносів, окремі з яких мали свої державні утворення у формі князівств.

На час хрещення Русі Володимиром власне русини (давньоукраїнське населення) уже були знайомі з християнством. Слід пам'ятати, що перше хрещення населення Русі відбулося 860 р. князем Аскольдом. Тому виступів проти нього населення не було; вони відбувалися у північних та східних регіонах Русі, де проживали предки росіян.

Руська держава відіграла таку ж важливу роль в історії народів Східної Європи, як імперія Карла Великого – для народів Західної і Центральної Європи. Вона ніколи не була державою з міцною централізованою владою, а радше становила собою спочатку федерацію князівств, а з середини XII ст. їх конфедерацію. Попри свої відмінності в соціально-економічних відносинах, Київська держава розвивалася у межах середньовічної європейської цивілізаційної моделі. Руська (давньоукраїнська) культура досягла високого європейського рівня і становила собою невід'ємну складову тогочасної європейської культури.

Розпад Київської держави відбувся не лише внаслідок соціально-політичних чинників, але й етнічних, оскільки проходило формування російського, білоруського й інших народів.

Утворення Руського (Українського) королівства мало важливе значення у процесі формування Української держави у період протистояння з Монгольською імперією.

Вирішальну роль у призупиненні об'єднання українських земель у межах держави та згасанні державно-політичного життя відіграла експансія сусідніх держав: Польщі, Литви, Московії.

У програмі зі всесвітньої історії для 7 класу збережено основні структурні одиниці програми 2013 року: вступні (2 – повтор і вступ), практичні заняття, узагальнення. Вилучено оглядові уроки. За рахунок змісту скорочено: тема «Середньовічне міс-

то»: з двох уроків – до одного, а також тема «Монгольська навала на Русь. Новгородська боярська республіка. Московська держава. Іван ІІІ» з двох уроків – до одного. Теми «Розвиток техніки та повсякденне життя людини у середні віки. Житло, одяг, сім'я» – об'єднано з відповідними темами.

Змінені окремі практичні заняття. Тему «Походи вікінгів та їх завоювання» – замінено на «Наслідки Хрестових походів». Тему «Християнські храми у житті середньовічних європейців» – замінено на «Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента».

Для удосконалення програми окремі уроки перенесли в інші теми, зокрема переструктуровані такі уроки: «Франція у XI – XV ст. Філіп IV Красивий. Столітня війна. І Англія в XI – XV ст. Вільгельм І Завойовник. Генріх ІІ Плантагенет. «Велика хартія вольностей». Війна троянд.»; «Священна Римська імперія, Італія, Іспанія у Середні віки.»; «Китай та часів династії Тан. Завоювання Китаю монголами. Династія Мін. Досягнення китайської культури.»; «Індія. Касти. Індуїзм. Делійський султанат. Досягнення індійської культури».

Середньовіччя представляє собою період всесвітньої історії між епохою Стародавнього світу та Новою історією. Термін «Середні віки» був запропонований у XV ст. італійським гуманістом Ф. Бьондо в роботі «Історія з часу падіння Римської імперії». Автор, намагаючись осмислити сучасну йому дійсність, назвав «Середніми віками» період, що відокремлював епоху Відродження від періоду Античності, який служив гуманістам джерелом натхнення. Наприкінці XVII ст. професор Галльського університету у Німеччині Х. Келлер (Целаріус) увів термін «Середні віки» у загальну періодизацію всесвітньої історії, поділивши її на Античність, Середньовіччя та Новий час.

Надалі в європейській науці відношення до Середньовіччя змінювалося. Історики доби Просвітництва вважали цей період часом культурного регресу, утисків розумової свободи, панування догматизму, релігійної свідомості та забобонів. Романтичний напрямок в історіографії наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. призвів до ідеалізації періоду Середніх віків як часу панування рицарських ідеалів та «чистої віри» в Бога. У часи домінації позитивізму в якості нової філософії історії (друга половина XIX ст.) велика увага приділялася вивченню соціально-економічного життя середньовічного суспільства. Середні віки в Європі інколи починають ототожнюватися з поняттям «феодалізм», яке є похідним від слова «феод», що означає земельний наділ, котрий передавався у користування за службу васалу його сеньйором. З середини XX ст. популярним напрямком в історіографії стає школа «Анналів», яка значну увагу приділяє ментальності та світобаченню середньовічної людини.

Характеризуючи Середньовіччя, обов'язково потрібно відзначити його відмінності на Заході (в Європі) та на Сході. Для цивілізацій традиційного Сходу не існувало такої радикальної відмінності між суспільно-політичними інституціями доби Стародавності та Середньовіччя, як це було в Європі. Розвиток традиційного Сходу позначався скоріше лінійним характером, без кардинальних зламів існуючих соціальних структур. На Середньовічному Сході не існував феодальний лад, для його характеристики сучасні науковці не використовують термін «феодалізм».

Можна виділити декілька особливостей розвитку Середньовічного Сходу. В цей період зазнала суттєвих змін етнічна карта регіону: місце тих народів, які зійшли з історичної арени, зайняли інші. Суттєво збільшився цивілізаційний ареал, в межах якого розвивалися держави Сходу. Місце локальних культів зайняли транснаціональні релігії та філософські системи, такі як християнство, буддизм, іслам, конфуціанство, індуїзм та мітраїзм. У багатьох сферах Середньовічний Схід випереджав Європу: йому належить першість у виробництві паперу, книгодрукуванні, виробництві пороху.

Якщо визначати надбання Європи доби Середньовіччя, то в цей період з'явилися більшість теперішніх народів, склалися сучасні етнічні кордони. Виникли перші університети, парламенти, конституції і суди присяжних, виросли нові західноєвропейські міста – центри дрібнотоварного виробництва і торгівлі, з'явилися банки і біржі, корпорації ремісників і гільдії купців. Християнство, що виникло в епоху Античності, не тільки пережило загибель античного світу, але й було прийнято у Середні віки майже усіма народами Європи, стало домінантою європейської цивілізації. В Середні віки сформувалось багато європейських мов, з'явилися замки і вітряні млини, родові герби і куртуазне поклоніння Прекрасній дамі, ратуші, романські і готичні собори, рукописні кодекси і манускрипти. Спадщина Середньовіччя – це архітектурні ансамблі більшості сучасних європейських міст, рицарський роман та провансальська поезія трубадурів, багато відкриттів та винаходів. Саме у цей період в Європі з'явився механічний годинник, вогнепальна зброя, ножиці і каравели, перший друкарський верстат, віконне скло, ґудзики і окуляри, штани і спідниці. Людина Середньовіччя навчилася використовувати компас і стремено, застосовувати добрива, написала перші енциклопедії, а також багато праць з математики, медицини, філософії.

У процесі планування уроків під час викладання історії України та всесвітньої історії у 7 класах варто звернути увагу на те, що за чинною програмою у деяких темах подається нова послідовність вивчення навчального матеріалу та застосовується проблемно-тематичний принцип його побудови. Вчителю необхідно надавати учням можливість дізнаватися більше про історичні факти, що визначають епоху, є основними, найсуттєвішими та створюють узагальнену картину минулого, формувати у них розуміння історичної хронології, причиново-наслідкових зв'язків, розуміння руху суспільства та історичного прогресу. Також увага має приділятися формуванню первинних уявлень про історичну карту шляхом знайомства з настінною картою.

За допомогою певних методичних прийомів варто виховувати в учнів належність до західної цивілізації, розуміння здобутків Середніх віків у створенні всесвітньої культури, зацікавити їх історичною спадщиною людства в цілому й України, зокрема, підвести до усвідомлення того, що головні зразки культури різних цивілізацій продовжують жити самостійним життям у наступних епохах і лежать у підвалинах сучасної культури, літератури, релігії, наукових знань сучасних народів світу.

Важливим є використання в навчанні учнів картографічних посібників – атласів, контурних карт, настінних карт. Вони допомагають продемонструвати динаміку історичних подій, встановити зв'язок між географічним середовищем та місцем тієї чи іншої історичної події.

Велику роль відіграє позакласна робота, зокрема пошукова і краєзнавча. Перевагою при вивченні місцевої історії є можливість побачити в реальній, а не у відтвореній формі, факти, що її ілюструють. Робота в музеях, дослідницька робота на місцевому матеріалі допоможе навчити учнів навичкам та методиці ідентифікації залишків минулого, аналізу, тлумаченню та визначенню їх місця у більш широкому історичному контексті. Краєзнавство сприяє вихованню в учнів інтересу до вивчення і збереження навколишнього середовища, любові та поваги до «малої Батьківщини», що є важливою основою патріотизму.

Правознавство

Останні події в Україні показують, що без свідомих, ініціативних і відповідальних громадян із міцною суспільно спрямованою мотивацією, здатних до об'єднання в різноманітні організації для реалізації своїх прав, відстоювання демократичних свобод, контролю за органами влади, суверенітет України перебуватиме під постійною загрозою.

У навчанні правознавства акцент зміщується із засвоєння учнями конкретних правових норм чи положень законодавства на розуміння права як мистецтва добра й справедливості, одного із найбільших надбань людства, ефективного регулятора суспільних відносин.

У 2015/2016 н.р. учні 9-х класів навчатимуться за програмою «Правознавство. Практичний курс».

Для 10 класів усіх профілів (окрім правового) на вивчення правознавства відводиться 35 годин на рік (1 год. на тиждень), а для правового профілю – 3 години на тиждень. Чинними є програми, що вийшли друком у 2010 році (Київ. Поліграфкнига. 2010).

Суспільно-політичні події в Україні та прискорення курсу на євроінтеграцію у рамках виконання заходів, передбачених Угодою про асоціацію між Україною з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, зумовлюють всеохоплюючу новелізацію чинного законодавства України.

Учителі повинні під час підготовки уроків з тем, що присвячені галузевому регулюванню суспільних відносин, враховувати цілі та напрями модернізації Української держави відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Постановою Верховної Ради України від 11 грудня 2014 р. № 26-VIII, Угоди про створення Коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України VIII скликання. У перерахованих програмно-цільових документах передбачаються покрокові заходи щодо модернізації правової системи України із визначенням конкретних строків їх виконання. Законодавча діяльність Верховної Ради України безпосередньо пов'язана із закладеними орієнтирами нормотворчих оновлень суспільного життя України.

Новою віхою розвитку конституційного процесу в Україні є видання Президентом України Указів № 119/2015 від 03.03.2015 р. та 190/2015 від 31.03.2015 р., якими було утворено Конституційну Комісію з метою напрацювання узгоджених пропозицій щодо змін до Конституції України та затверджено склад Конституційної Комісії.

Важливо акцентувати увагу на проголошений курс децентралізації публічної влади, що передбачає розширення повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади щодо прийняття індивідуальних рішень за зверненнями громадян та юридичних осіб. Результатом таких заходів стане оновлення законодавства України про територіальний устрій, місцеве самоврядування, місцеві державні адміністрації, Бюджетний та Податковий кодекси тощо.

За період 2014-2015 н.р. відбулись такі зміни у законодавстві України: прийнято Закони України (у тому числі у новій редакції) «Про вищу освіту» (№ 1556-VII від 01.07.2014 р.), «Про санкції» (№ 1644 VII від 14.08.2014 р.), «Про очищення влади» (№ 1682-VII від 16.09.2014 р.), «Про прокуратуру» (№ 1697-VII від 14.10.2014 р.), «Про Національне антикорупційне бюро України» (№ 1698-VII від 14.10.2014 р.), «Про запобігання корупції» (№ 1700-VII від 14.10.2014 р.), «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (№ 1706-VII від 20.10.2014 р.), «Про пробацію» (№ 160-VIII від 05.02.2015 р.), «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (№ 157-VIII від 05.02.2015 р.), «Про забезпечення права на справедливий суд» (№ 192-VIII від 12.02.2015 р.).

Також було внесено зміни до Кримінального кодексу України (щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини; щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини), Кримінального процесуального кодексу України (щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції), Бюджетного кодексу України (щодо реформи міжбюджетних відносин), Податкового кодексу України. Варто також враховувати постійні зміни законодавства України в частині військової служби, мобілізації військовозобов'язаних, а також інших питань, пов'язаних із проведенням антитерористичної операції.

Звертаємо увагу вчителів, що на виконання наказу МОН № 100 «Про розвантаження навчальних програм для учнів 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів» внесено відповідні зміни до навчальної програми предмета «Правознавство. Практичний курс» (9 клас).

Із тем окремих розділів виокремлено питання, що складають відтепер нові теми. Такі питання є важливими для розуміння дев'ятикласниками основ правознавства. Таке переструктурування змісту сприятиме ефективному опануванню учнями основ правознавства й уможливить застосування вчителем у роботі учнів розв'язання правових ситуацій, опрацювання фрагментів нормативно-правових актів, загального обговорення правових питань тощо. У новій редакції програми пропонуються такі окремі теми:

У розділі 1:

Що таке правовідносини. Учасники правовідносин. Підстави виникнення правовідносин (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Що таке право»).

Юридична відповідальність. Види юридичної відповідальності. Коли і як особа відповідає за правопорушення (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Що таке правопорушення і юридична відповідальність»).

У розділі 3:

Що регулює цивільне право. Як реалізувати й захистити особисті немайнові та майнові права (поява цієї теми викликана необхідністю розуміння учнями предмета правового регулювання цивільного права, адже їм складно засвоювати поняття «право власності» без спирання на це).

Хто такі спадкодавець і спадкоємець. Що таке заповіт. Як заповісти майно. Як успадкувати майно (така тема існувала в найпершому варіанті програми, вона викликає зацікавленість учнів і має практичне спрямування).

У розділі 5:

Право на підприємницьку діяльність. Як зареєструватися фізичною особою - підприємцем (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Право на працю в Україні»).

У розділі 6: Які відносини регулює адміністративне право. Що таке адміністративне правопорушення. Види адміністративних стягнень. За які адміністративні проступки відповідають неповнолітні особи (у попередньому варіанті програми це було питаннями теми «Які відносини регулює адміністративне і кримінальне право»).

Зауважимо, що години на нові теми виділено за рахунок скорочення та переструктурування навчального матеріалу, зокрема вилучення з програми таких тем, як-от:

Що таке конституція. Конституція України – основний закон нашої держави. Повноваження органів законодавчої, виконавчої та судової влади (передбачалося 2 години). Ця тема детально розглядається у предметі «Правознавство» (10 клас).

Як укласти і розірвати трудовий договір. Що записується у трудову

книжку. Що таке заробітна плата. Ця тема детально розглядається в предметі «Правознавство» (10 клас).

Коли порушується кримінальна справа. Як проводиться досудове слідство. Як проходить розгляд кримінальних справ у суді. Права та обов'язки учасників кримінального процесу (передбачалося 2 години). Ця тема є складною для дев'ятикласників, матеріал чинних підручників базується на Кримінально-процесуальному кодексі України, що втратив чинність.

Вилучено також окремі питання зі змісту програми, а саме:

Демократія у шкільному житті.

Які середні навчальні заклади є в Україні.

Як захистити особисті немайнові та майнові права.

Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Роботодавці та працівники на ринку праці. Як знайти роботу.

Де можуть працювати підлітки.

Як закон захищає неповнолітніх від експлуатації.

Наслідки злочину для особи та суспільства. Як не стати жертвою злочину.

Зазначимо, що відповідно до змісту розвантаженої програми відредаговано й вимоги до навчальних досягнень учнів. У окремих темах зменшено їх обсяг, особливо щодо моделювання учнями правових процесів /процедур чи формулювання особистісно ціннісного ставлення (права колонка програми. Крім того, пропонується додати одну годину на узагальнення (після розділу 3) та проводити уроки узагальнення у формі практичних занять. Наголосимо, що за вчителем залишається право визначати порядок викладання тих чи інших тем.

Оскільки Україна нині живе в умовах агресії російської держави, як ніколи актуальним є вивчення курсу за вибором «Досліджуючи гуманітарне право», яке містить основні положення Міжнародного гуманітарного права. Курс сприяє формуванню в учнів власного ставлення до норм МГП, отриманню ними знань про найбільш поширені способи захисту себе і своїх близьких в неординарних життєвих ситуаціях, пов'язаних з ризиком; розвитку вмінь учнів регулювати власну поведінку в повсякденному житті; вчить визначати межі порушень МГП, формувати вміння оцінювати ситуації насильства з гуманітарної точки зору; попереджувати ескалацію насильства.

Школярі мають розуміти причини появи біженців, складнощі їхнього життя, тощо.

Громадянська освіта. Філософія

У старшій школі знання про взаємозв'язки людей і суспільства, про моральний зміст культури та релігій, релігійні моральні цінності, історію та основні засади світових релігій учні отримують під час вивчення навчальних предметів «Людина і світ» та «Філософія», що передбачає опанування філософських, світоглядних знань інтегрованого узагальнюючого характеру й має величезний виховний потенціал.

Чинними є програми ««Людина і світ. 11 клас», «Філософія. 10- 11 класи», (Київ. Поліграфкнига. 2010 рік).

Важливість цих предметів зумовлюється змістом стратегічних завдань, які покликані вирішувати загальноосвітні навчальні заклади, готуючи особистість до життя у суспільстві. Зміст цих предметів має допомогти учням якомога краще збагнути природу суспільства і держави, в якій вони живуть, розкрити можливості й передумови для реалізації ними своїх прагнень та інтересів у суспільному житті.

Курси морально-духовного спрямування

Відповідно до Типових навчальних планів (Додаток 13 до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.04.2012 р. № 409 (в редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 29.05. 2014 № 664) загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою і вивченням етики чи курсів духовно-морального спрямування, у 2015-2016 навчальному році у 5-6 класах продовжується вивчення предмета «Етика» або курсів духовно-морального спрямування. Для шкіл, що користуються іншими Типовими планами ці курси можуть вивчатись за рахунок варіативної складової. Наразі міністерством рекомендовано кілька програм. «Етика» (Київ, «Перун», 2005), «Розмаїття релігій і культур світу», «Християнська етика в українській культурі», «Біблійна історія та християнська етика», «Основи християнської етики», «Етика: духовні засади».

Викладання основ християнської етики та інших предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах можливе лише за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя.

Для належного підвищення кваліфікації вчителів етики та інших курсів духовно-морального спрямування, обміну досвідом, підвищення якості викладання можуть бути створені районні (міські) методичні об'єднання вчителів, творчі групи, кабінети тощо.

Зміст курсів духовно-морального спрямування не може нести катехізацію, неприпустимим є також нав'язування учителем дітям власних поглядів у ставленні до тих чи інших церков, примусу дітей до молитви під час уроків, відвідування церковних служб тощо.

Предмети духовно-морального спрямування слід викладати у тісній співпраці з батьками, інформувати батьківську громадськість про особливості християнської етики, давати їм можливість відвідувати уроки і позакласні заходи з предмета.

Згідно з Інструкцією з ведення ділової документації у загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів (наказ Міносвіти і науки від 23.06.2000 № 240), календарне планування навчального матеріалу здійснюється учителем безпосередньо у навчальних програмах. Можна користуватись також окремими брошурами, виготовленими на основі навчальних програм. На основі календарних планів учителі розробляють поурочні плани, структура і форма яких визначається ними самостійно. Поурочними планами для вчителів можуть слугувати також методичні посібники, що мають гриф Міністерства освіти і науки України. Під час розроблення календарних планів учитель може на власний розсуд використовувати резервні години – планувати проведення лабораторних, практичних, контрольних робіт, семінарів, засідань «круглих столів» тощо.

Учнівські зошити з предметів суспільно-гуманітарного циклу переглядаються учителем один раз на семестр, і бал за ведення зошита може (за бажанням учителя) виставлятись в журнал. При виставленні тематичних оцінок учитель на власний розсуд може враховувати (або ні) оцінку за ведення зошита.

Г.КЕНЦ,
В.ЛЕВИЦЬКИЙ,
методисти суспільних дисциплін Хмельницького ОІППО.